

УДК 745.511(477.51)«18–19»

DOI <https://doi.org/10.32782/facs-2025-1-44>

Андрій ПОСТОЛ

аспірант кафедри образотворчого мистецтва, Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, Україна, 02154

ORCID: 0000-0001-6697-6538

Олена ПРИНЦЕВСЬКА

старший викладач кафедри образотворчого мистецтва, Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, Україна, 02154

ORCID: 0009-0008-8985-485X

Бібліографічний опис статті: Постол, А., Принцевська, О. (2025). Художні особливості дерев'яних віконниць Чернігівщини XIX – першої половини XX століть. *Fine Art and Culture Studies*, 1, 305–311, doi: <https://doi.org/10.32782/facs-2025-1-44>

ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЕВ'ЯНИХ ВІКОННИЦЬ ЧЕРНІГІВЩИНИ XIX – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТЬ

Віконниці Чернігівщини XIX – першої половини XX століть є особливим мистецьким явищем на мапі України, що наразі потребує захисту і охорони. Історія мистецтва художнього дереворізьблення краю сягає києворуських часів, коли в однойменному удільному князівстві знаходився ремісничий центр майстрів декоративно-прикладного профілю: ювелірів, склярів, сницарів тощо. Саме в цей же час закладалися підвалини творчого мислення архітекторів і художників-мозаїцистів, іконописців, що поклали початок заснування тут унікальної художньої школи, знаменитої в часи Рюриковичів, Гедиміновичів та пізніше – у добу Гетьманщини. З плином часу ажурні дерев'яної різьби невисоких, як правило одноповерхових будиночків означеного регіону, що нагадували про майже замський спокійний, комфортний ритм життя цієї затишної місцевості, переважно віком 200–100 років, поступово стали приходити до стану, який потребує або реставрації, або заміни. Тож щороку у великих містах області штибу Чернігова, Новгород-Сіверська, Ніжина втрачалось упродовж останніх кількох десятиліть по 5–7 таких мистецьких оздоб вікон. Деякі споруди при цьому оббиваються вагонкою, вкриваються сайдингом, завдяки чому більша частина автентичного фасаду докорінно перероблюється у бік спрощення, уніфікації та позбавлення неповторного різьбленого декору. Розташовані на прикордонних теренах одразу поруч з територіями двох держав, звідки під час повномасштабного вторгнення наявні прильоти та високі ризики подальшого руйнування, вказані елементи різьби фасадів будівель мають все більше загроз і реальних втрат. Тому віконниці, які є окрасою місцевих ажурних ансамблів цілих вулиць і потребують охорони держави, стали частиною спадку області під назвою «Художнє дереворізьблення Чернігівщини» й вже занесені Міністерством культури України до складу Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України за № 510 від 04.07.2019 р. (охоронний номер – 017 нкс), наразі мають досліджуватися ще більш ретельніше, консервуватися, заноситися в банк форм і візерунків.

Ключові слова: віконниці, Чернігівщина, дерево, різьблення, композиція, стиль, декоративно-прикладне мистецтво, художня культура, візерунок, сницарство.

Andrii POSTOL

Postgraduate Student, Department of Fine Arts, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, 18/2 Bulvarno-Kudryavska Str., Kyiv, Ukraine, 02154

ORCID: 0000-0001-6697-6538

Olena PRYNTSEVSKA

Senior Lecturer, Department of Fine Arts, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, 18/2 Bulvarno-Kudryavska Str., Kyiv, Ukraine, 02154

ORCID: 0009-0008-8985-485X

To cite this article: Postol, A., Printcevska, O. (2025). Khudozhni osoblyvosti derevianykh vikonnnyts Chernihivshchyny XIX – pershoi polovyny XX stolittia [Artistic features of wooden shutters of Chernihiv region of the 19th and first half of the 20th centuries]. *Fine Art and Culture Studies*, 1, 305–311, doi: <https://doi.org/10.32782/facs-2025-1-44>

ARTISTIC FEATURES OF WOODEN SHUTTERS OF CHERNIHIV REGION OF THE 19TH AND FIRST HALF OF THE 20TH CENTURIES

The window frames of the Chernihiv region of the 19th and first half of the 20th centuries are a unique artistic phenomenon on the map of Ukraine, which currently requires protection and preservation. The history of the art of artistic woodcarving of the region dates back to the Kievan Rus' times, when the principality of the same name was a craft center for masters of decorative and applied arts: jewelers, glaziers, carvers, etc. It was at this same time that the foundations of creative thinking of architects and mosaic artists, icon painters were laid, which laid the foundation for the establishment of a unique art school here, famous in the times of the Rurikovichs, Gediminas, and later – in the era of the Hetmanate. Over time, the openwork wooden carvings of low, usually one-story houses of the specified region, which reminded of the almost suburban calm, comfortable rhythm of life of this cozy area, mostly 200–100 years old, gradually began to come to a state that requires either restoration or replacement. Therefore, every year in large cities of the region such as Chernihiv, Novgorod-Siversk, Nizhyn, 5–7 such artistic window decorations have been lost over the past few decades. Some buildings are sheathed with clapboard, covered with siding, due to which most of the authentic facade is radically redesigned in the direction of simplification, unification and deprivation of unique carved decor. Located on the border areas immediately adjacent to the territories of the two states, from where there are flights and high risks of further destruction during a full-scale invasion, the specified elements of the carving of the facades of buildings are increasingly threatened and real losses. Therefore, the shutters, which are an ornament of local openwork ensembles of entire streets and require state protection, have become part of the heritage of the region under the name «Artistic woodcarving of Chernihiv region» and have already been included by the Ministry of Culture of Ukraine in the National List of Elements of Intangible Cultural Heritage of Ukraine under No. 510 dated 04.07.2019 (protection number – 017nks), now they should be studied even more thoroughly, preserved, and entered into the bank of forms and patterns.

Key words: shutters, Chernihiv region, wood, carving, composition, style, decorative and applied arts, artistic culture, pattern, woodcarving.

Актуальність проблеми. Упродовж останніх півтора десятиліття (після анексії Криму та окупації Донецької та Луганської областей) дуже гостро стоїть питання збереження традиційних ремесел і спадщини народних майстрів окремих регіонів України. З-поміж унікального спадку деревообробництва у вказаній царині виділяється різьблення Чернігівщини, відоме з часів Київської Русі. Особливо виділяються у цьому регіоні ажурні віконниці, котрі були характерні для невисокої забудови краю від епохи класицизму до середини ХХ століття. Вони є частиною унікальних художньо-образних рішень окремих населених пунктів вказаної області й наразі потребують всебічного вивчення задля збереження для майбутніх поколінь.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спільнота краю розпочала рух за надання «Художньому дереворізьбленню Чернігівщини» статусу номінації Обласного переліку нематеріальної культурної спадщини 2018 р., і Національного – 2019 р. Тоді стало зрозуміло, що в Чернігові, Ніжині, Новгород-Сіверському і Сосницькому районі лишився лише 21 майстер

вказаного профілю, хоча на початку ХІХ сторіччя таких тут було близько 3000 осіб, а на початку ХХ ст. – в районі 1000 (Художнє, 2019).

Відповідно, за результатами аналізу Зводів пам'яток історії та культури України по Чернігівському (Звід, 2015, с. 1–208), Бобровицькому (Звід, 2017, с. 1–75), Талалаївському (Звід, 2018, с. 1–99), Варвинському (Звід, 2019, с. 1–149) районам вдалося більш ретельно дослідити стан цього мистецтва краю, пов'язаного з давніми традиціями сницарства, філіграні, витинанок тощо.

Актуальні питання про потребу збереження, консервації, реставрації пам'яток дереворізьблення регіону були підняті ще 2017 р. Т. Кабаковою у розвідці «Чернігівські вікна: make Chernihiv great again» у контексті туристичних маршрутів регіону (Кабакова, 2017) та у статті В. Курико «Дерев'яне серце. Як відходять у вічність дерев'яні будинки Чернігівщини, а місцевий ІТ-спеціаліст береже пам'ять про них» на сайті Reporters, що стала доступною від 06.05.2019 р. (Курико, 2019).

На 2020 р. вийшла друком наукова розвідка А. Адруга «Дереворізьблення та іконостаси

Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть» (Адрут, 2020), в якій було здійснено спробу дослідити витоки традиції опорядження храмів регіону, починаючи з обителів Єлецького та Троїцько-Іллінського монастирів, де автор розглянув не лише іконостаси, а й згадав посуд, облаштування жител різьбленням тощо.

2021 р. на сайті УНІАН оприлюднено працю І. Синельник «Зникаюча краса. Чи є надія зберегти дерев'яний Чернігів» (Синельник, 2021), де було піднято питання про необхідність системних дій щодо захисту мережаної спадщини фасадів будівель регіону. Надалі від початку повномасштабного вторгнення означена проблематика стала ще більш гостроактуальною, оскільки по суті це був зникаючий сегмент «Різьбярського дивосвіту Чернігівщини» (Різьбярський, 2022).

Продовжили цей напрям досліджень краєзнавчі замальовки С. Білоус «Різьбленні віконниці та дерев'яне мереживо збереглися в селах на Чернігівщині» (Білоус, 2023) та фоторепортаж «Краса дня. Кольорові дерев'яні хати Чернігівщини» (Краса, 2024). Однак, ґрунтовних розвідок означеного питання так і не було здійснено.

Мета дослідження – окреслити художньо-образні особливості віконниць Чернігівщини як творів майстрів дереворізьблення краю XIX – першої половини XX століть.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Про унікальну роботу майстрів декоративно-прикладного мистецтва Чернігівщини, зокрема ювелірів, граверів, керамістів відомо ще з часів Київської Русі, коли з цього удільного князівства по всій країні постачалися унікальні срібні наручі з чорнінням і позолотою, прикрашені, як правило, мотивами Песоголовця-Семаргла.

До кінця XVIII сторіччя тут розвивалася школа сницарства, завдяки якій постали унікальні іконостаси регіону (Адрут, 2020), люстри-павуки, свічники тощо. При цьому впродовж XVIII–XIX століть в означеному регіоні розвинулась кругла дерев'яна народна скульптура, теслярство, мистецтво видовбування й ажурної різьби по дереву.

Враховуючи, що по XVIII століття включно окремі землі вздовж шляху Київ – Чернігів відносилися до Київської губернії (впритул до Козельця), слід зазначити, що декор багатьох

предметів вказаного географічного ареалу включав образи характерних для киеворуського часу стилізованих птахів (рис. 1), в яких відчувався аскетичний подих візантійського мистецтва з одного боку, і ритміка пружних місцевих орнаментів доби бароко (типові приклади – окремі дошки для вибійки цього періоду з колекції Національного музею історії України) (Різьбярський, 2022).

Для Чернігівщини вказаного періоду був характерний підйом цієї галузі народної творчості. Місцевим найбільш пластичним матеріалом для виконання дереворізьблення вважалася липа, а також сорти плодової деревини – яблуні, вишні та груші. Пишність місцевого декору з доби Гетьманщини набувала унікального філігранного характеру, особливо від часу, коли Батурин став столицею цієї землі, а розташований поруч Ніжин – провідним освітньо-науковим центром. Згодом вивищився і Глухів, де мати гетьмана Івана Мазепи започаткувала центр гаптування.

На основі характерних візерунків вибійки, вишивки, ткацтва тут на XVIII–XIX століття склалася місцева школа деревообробки, що мала власні традиції формотворення (скрині, лави, столи, церковне начиння, кіюти, побутовий посуд, ярма, полиці, мисники, сволоки, божники, віконниці, дитячі іграшки тощо)

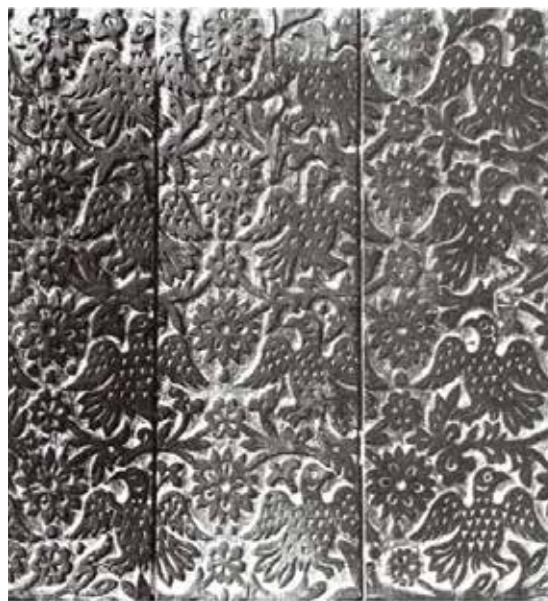

Рис. 1. Дошка для вибійки. Чернігівщина, село Новий Білоус. XVIII ст. Зб. Національного музею історії України. Фото з сайту: <https://nibu.kyiv.ua/exhibitions/733/>

і декорування (тригранно-виїмчаста і пласка різьба, точіння, поліхромний розпис). Часто в композиції оздоблення виробів вживався мотив хреста у розеті, елементи профілювання (кановки).

Саме в цей же час фіксується стрімкий розвиток дерев'яної, переважно одноповерхової забудови з прорізним мереживом гімсів у піддашші (часто з мотивом сердечника, характерного для естонських, грузинських, кримських будинків дачного типу).

Як зазначали автори номінаційного досє «Художнє дереворізблення Чернігівщини», специфічною ознакою роботи чернігівських майстрів означеного напрямку діяльності було застосування в орнаментах множинних солярних розеток, що мали особливе пластичне моделювання у вигляді поєднання так званих «сливок» – трикутних елементів виїмчастого різблення (Художнє, 2019).

Відомими майстрами деревообробки краю початку ХХ ст. були В. Романовський, а також І. Шапоренко та Р. Клішко (Художнє, 2019), які, по суті, заклали окремий напрям діяльності – виконання ансамблів віконниць для місцевих будинків (переважно Чернігова, Ніжина та Новгород-Сіверського). Останні, оздоблені дерев'яним мереживом, нагадують ансамблі ошатних грузинських шушабанді, де також часто використовується мотив сердечника

(Школьна, 2019, 264–273). Він же став частиною ансамблю декору стін у Софії Київській початку ХІ століття.

Наразі віконниці ХІХ – першої половини ХХ століть вказаних міст, а також Менщини (села Бірківка та Блестова) (Білоус, 2023), Сосницького, Новгород-Сіверського, Ніжинського і Чернігівського районів (Краса, 2024) (рис. 2). зберігають доторк рук уславлених майстрів минулого, створюють неповторний колорит охайних, або суцільно дерев'яних, або вибілених тинькованих будиночків регіону, де віконниці й мережане оздоблення ганочків інколи з лиштвою одвірків мають особливе художньо-образне звучання, що нагадують місцеві витинанки і рейзеле (юдейське мистецтво вирізання з паперу).

Слід зазначити, що від найдавніших будівель, прикрашених різьбленими та розфарбованими віконницями, на Чернігівщині лишилася унікальна споруда з дерева другої половини ХVІІІ ст. під Бахмачем (рис. 3). Вона належала представникам німецьких т. зв. Біловезьких колоній (переселенців з-під Данцига й Франкфурта), що свідчить про ще одне, німецьке джерело інспірацій цього виду мистецтва.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Цебто у формуванні місцевої художньо-образної традиції ансамблів оздоблень фасадів Чернігівщини ХІХ – першої половини ХХ сто-

Рис. 2. Дерев'яні віконниці Чернігівщини, які впродовж останніх двох десятиліть були оцифровані, законсервовані, відреставровані, оновлені низкою фахівців, що опікуються їх відродженням. Фото з сайту: <https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/2859504-ak-itspecialisti-ratuut-derevanu-arhitekturu-cernigova.html>

Рис. 3. Споруда з дерева другої половини XVIII ст. під Бахмачем, що належала представникам німецьких т. зв. Біловезьких колоній (переселенців з-під Данцига й Франкфурта). Фото з сайту: <https://cheline.com.ua/news/society/na-chernigivshhini-zbereglasya-unikalna-sporuda-vid-nimetskih-poselen-hviii-st-foto-341914>

літь слід відзначити кілька впливів. По-перше – це києворуської орнаментики, що спиралася на грецько-візантійський канон, з характерним для нього включенням хрестів і мотивів птахів (що віддзеркалилося також у вишивці, ткацтві, килимарництві краю).

По-друге – засади вираженої ритміки філігранних декоративних мотивів рефлексій пізнього Відродження та бароко, що у своїй репрезентативній доконаності нагадували мірні ходи церемоніальних дійств пізнього Середньовіччя – раннього Нового часу, притаманні Великому князівству Литовському і Речі Посполитій, у межах державних утворень яких епізодично знаходилась Чернігівщина. Відчутним є також зв'язок різьблення віконниць Ніжинщини, Новгород-Сіверщини, Чернігівщини, Менщини, Сосниччини з культурою дрібних, «класицизуючих» орнаментів Київського воєводства та Київської губернії, з якими історично єдналися форми окремих мотивів різьби кшталту розет, однак місцеві традиції Чернігівщини при цьому набули більшої кількості повторень візерунків так званих «сливок».

Додатково слід відзначити, що найдавніші дерев'яні хати області, що збереглися від другої половини XVIII століття, і є повністю обшиті фарбованими дерев'яними дошками, слід пов'язувати з місцевими колоніями переселенців-німців з-під Данцига та Франкфурта, де культура зведення фахверкових будівель формувалась упродовж кількох століть перед тим. Щодо мотивів «сердечника», який використовували на Чернігівщині для виконання оздоблення лиштви дверей, окаймлення віконниць та гімсів, то аналоги наявні, як у декоративних елементах орнаментів Софії Київської, та і в різьблених деталях грузинських шушбанді (перфорованих галереях і балконах).

Також ажурна різьблення різних веранд від межі кінця XVIII – початку XIX століть була відома також в Криму та масивах заміської забудови європейських столиць (зокрема, Прибалтики). Щодо вишуканих візерунків чернігівської різьби віконниць слід також зауважити на генетичній її спорідненості з місцевою витинанкою та ажурами єврейського мистецтва рейзеле (різьблення по паперу).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адруг А. Дереворізьблення та іконостаси Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. 2020. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/170711/05-Adruh.pdf?sequence=1> (дата звернення: 17.05.2022 р.).
2. Білоус Світлана. Різьбленні віконниці та дерев'яне мереживо збереглися в селах на Чернігівщині. 21.07.2023 р. URL: <https://cheline.com.ua/news/society/rizblenni-vikonnnitsi-ta-derev-yane-merezhivo-zbereglisya-v-selah-na-chernigivshhini-foto-365224> (дата звернення: 12.01.2025 р.).
3. Звід пам'яток історії та культури України. Чернігівська область: енциклопедичне вид. Вип. 1. Чернігівський район / Чернігівська облдержадмін., Чернігівська облрада, Чернігівський нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка; ред. кол.: В. Корж (голова) [та ін.]. Чернігів: Десна Поліграф, 2015. 208 с.
4. Звід пам'яток історії та культури України. Чернігівська область: енциклопедичне вид. Вип. 3. Бобровицький район / Чернігівська облдержадмін., Чернігівська облрада, Чернігівський обл. пошуковий наук.-ред. центр, Чернігівський нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Навч.-наук. ін-т історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського, Нац. спілка краєзнавців України. Чернігівська обл. орг.; упоряд. Е. Ілляшенко [та ін.]. Чернігів: Десна Поліграф, 2017. 175 с.: фот.
5. Звід пам'яток історії та культури України. Чернігівська область: енциклопедичне вид. Вип. 4. Талалаївський район / Чернігівська облдержадмін., Чернігівська облрада, Чернігівський обл. пошуковий наук.-ред. центр, Нац. ун-т «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка. Навч.-наук. ін-т історії та соціогуманітар. дисциплін ім. О. М. Лазаревського, Нац. спілка краєзнавців України. Чернігівська обл. орг.; ред. кол. В. А. Смолій [та ін.]. Чернігів: Лозовий В. М., 2018. 99 с.: іл., схем., фот.
6. Звід пам'яток історії та культури України. Чернігівська область: енциклопедичне вид. [Вип. 5]. Варвинський район / Чернігівська облдержадмін., Чернігівська облрада, Чернігівський обл. пошуковий наук.-ред. центр, Нац. ун-т «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка. Навч.-наук. ін-т історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О. М. Лазаревського, Нац. спілка краєзнавців України. Чернігівська обл. орг.; ред. кол., гол. ред. кол. А. Прокопенко, ред. кол. Н. Романова, ред. кол. О. Коваленко, ред. кол. І. Аліфіренко, ред. кол. Г. Боряк. Чернігів: Лозовий В. М., 2019. 149 с.: іл., портр.
7. Кабакова Тетяна. Чернігівські вікна: make Chernihiv great again. 25 листопада 2017 р. UA-travels. URL: <https://ua-travels.in.ua/2017/11/25/chernigivski-vikna-make-bernihiv-great/> (дата звернення: 12.01.2025 р.).
8. Краса дня. Кольорові дерев'яні хати Чернігівщини (Фоторепортаж). 09.02.2024 р. URL: <https://texty.org.ua/fragments/113310/krasa-dnya-kolorovi-derevyani-haty-bernihivshyny-fotoreportazh/> (дата звернення: 12.01.2025 р.).
9. Курико В. Дерев'яне серце. Як відходять у вічність дерев'яні будинки Чернігівщини, а місцевий ІТ-спеціаліст береже пам'ять про них 06.05.2019. Reporters: [сайт]. URL: <https://reporters.media/derevyane-sertse/> (дата звернення: 17.05.2022 р.).
10. Різьбярський дивосвіт Чернігівщини / Державна бібліотека України для юнацтва, 2022. URL: <https://bibliogr-front.4uth.gov.ua> (дата звернення: 18.05.2022 р.).
11. Синельник І. Зникаюча краса. Чи є надія зберегти дерев'яний Чернігів. 20.04.2021. УНІАН: [сайт]. URL: <https://www.unian.ua/tourism/impression/turizm-na-bernihivshchini-chi-ye-nadiya-zberegti-derev-yaniy-bernihiv-11394688.html> (дата звернення: 18.05.2022 р.).
12. Школьна, О. Поняття «машрабія», «пишка», «шушабанді», «ма'ага», «шаббак», «шебеке» в архітектурі країн Азії, Близького Сходу та Північної Африки. Мистецтвознавство України, (2019). №19, с. 264–273.
13. Художнє дереворізьблення Чернігівщини (Чернігівська обл., м. Чернігів, м. Ніжин, Новгород-Сіверський р-н, Сосницький р-н). 2019 р. URL: <https://dkult.cg.gov.ua/index.php?id=406984&tp=0> (дата звернення: 18.05.2024 р.).

REFERENCES:

1. Adruh A. (2020). Derevorizblennia ta ikonostasy Chernihova druhoi polovyny XVII–pochatku XVIII stolit [Wood-carvings and iconostases of Chernihiv of the second half of the 17th – early 18th centuries. 2020.]. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/170711/05-Adruh.pdf?sequence=1> (data zvernennia: 17.05.2022 r.) [in Ukrainian].
2. Bilous Svitlana (2023). Rizblenni vikonnitsi ta dereviane merezhivo zberehlysia v selakh na Chernihivshchyni. 21.07.2023 r. [Carved shutters and wooden lace have been preserved in villages in the Chernihiv region. 07/21/2023]. URL: <https://cheline.com.ua/news/society/rizblenni-vikonnnitsi-ta-derev-yane-merezhivo-zbereglisya-v-selah-na-bernihivshhini-foto-365224> (data zvernennia: 12.01.2025 r.) [in Ukrainian].
3. Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy (2015). Chernihivska oblast: entsyklopedychne vyd. Vyp. 1. Chernihivskiy raion / Chernihivska oblderzhadmin., Chernihivska obrlada, Chernihivskiy nats. ped. un-t im. T. H. Shevchenka; red. kol.: V. Korzh (holova) [ta in.]. [Collection of historical and cultural monuments of Ukraine. Chernihiv region: ency-

clopedic edition. Issue 1. Chernihiv district / Chernihiv regional state administration, Chernihiv regional council, Chernihiv national pedagogical university named after T. G. Shevchenko; editors: V. Korzh (head) [and others]]. Chernihiv: Desna Polihraf. 208 s. [in Ukrainian].

4. Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy (2017). Chernihivska oblast: entsyklopedychne vyd. Vyp. 3. Bobrovytskyi raion / Chernihivska obladerzhadmin., Chernihivska oblrada, Chernihivskyi obl. poshukovyi nauk.-red. tsentr, Chernihivskyi nats. ped. un-t im. T. H. Shevchenka. Navch.-nauk. in-t istorii, etnologii ta pravoznavstva im. O. M. Lazarevskoho, Nats. spilka kraieznavtsiv Ukrainy. Chernihivska obl. orh.; uporiad. E. Illiashenko [ta in.] [Collection of historical and cultural monuments of Ukraine. Chernihiv region: encyclopedic edition. Issue 3. Bobrovytskyi district / Chernihiv regional state administration, Chernihiv regional council, Chernihiv regional search scientific-ed. center, Chernihiv national pedagogical university named after T. G. Shevchenko. Scientific-scientific institute of history, ethnology and law named after O. M. Lazarevsky, National Union of Local History Scholars of Ukraine. Chernihiv region org.; edited by E. Ilyashenko [and others]]. Chernihiv: Desna Polihraf. 175 s.: fot. [in Ukrainian].

5. Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy (2018). Chernihivska oblast: entsyklopedychne vyd. Vyp. 4. Talalaivskyi raion / Chernihivska obladerzhadmin, Chernihivska oblrada, Chernihivskyi obl. poshukovyi nauk.-red. tsentr, Nats. un-t «Chernihivskyi kolehium» im. T. H. Shevchenka. Navch.-nauk. in-t istorii ta sotsiohumanitar. dystsyplin im. O. M. Lazarevskoho, Nats. spilka kraieznavtsiv Ukrainy. Chernihivska obl. orh.; red. kol. V. A. Smolii [ta in.] [Collection of historical and cultural monuments of Ukraine. Chernihiv region: encyclopedic edition. Issue 4. Talalaivskyi district / Chernihiv regional state administration, Chernihiv regional council, Chernihiv regional search scientific-ed. center, National University «Chernihiv Collegium» named after T. G. Shevchenko. Educational-scientific inst. of history and socio-humanitarian disciplines named after O. M. Lazarevsky, National Union of Local History Scholars of Ukraine. Chernihiv region org.; ed. col. V. A. Smolii [and others]]. Chernihiv: Lozovy V. M. 99 s.: il., skhem., fot. [in Ukrainian].

6. Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy (2019). Chernihivska oblast: entsyklopedychne vyd. [Vyp. 5]. Varvynskyi raion / Chernihivska obladerzhadmin, Chernihivska oblrada, Chernihivskyi obl. poshukovyi nauk.-red. tsentr, Nats. u-t «Chernihivskyi kolehium» im. T. H. Shevchenka. Navch.-nauk. in-t istorii ta sotsiohumanitarnykh dystsyplin im. O. M. Lazarevskoho, Nats. spilka kraieznavtsiv Ukrainy. Chernihivska obl. orh.; red. kol., hol. red. kol. A. Prokopenko, red. kol. N. Romanova, red. kol. O. Kovalenko, red. kol. I. Alifirenko, red. kol. H. Boriak [Collection of monuments of history and culture of Ukraine. Chernihiv region: encyclopedic edition. [Issue 5]. Varvynskyi district / Chernihiv regional state administration, Chernihiv regional council, Chernihiv regional search scientific-ed. center, National University «Chernihiv Collegium» named after T. G. Shevchenko. Academic-scientific inst. of history and socio-humanitarian disciplines named after O. M. Lazarevsky, National Union of Local History Scholars of Ukraine. Chernihiv regional org.; ed. col., chief ed. col. A. Prokopenko, ed. col. N. Romanova, ed. col. O. Kovalenko, ed. col. I. Alifirenko, ed. col. G. Boryak]. Chernihiv: Lozovy V. M. 149 s.: il., portr. [in Ukrainian].

7. Kabakova Tetiana (2017). Chernihivski vikna: make Chernihiv great again. 25 lystopada 2017 r. UA-travels. [Chernihiv windows: make Chernihiv great again. November 25, 2017 UA-travels]. URL: <https://ua-travels.in.ua/2017/11/25/chernigivski-vikna-make-chernihiv-great/> (data zvernennia: 12.01.2025 r.) [in Ukrainian].

8. Krasa dnia (2014). Kolorovi dereviani khaty Chernihivshchyny (Fotoreportazh). 09.02.2024 r. [Beauty of the day. Colored wooden houses of Chernihiv region (Photo report). 09.02.2024.]. URL: <https://texty.org.ua/fragments/113310/krasa-dnya-kolorovi-derevyani-haty-chernihivshyny-fotoreportazh/> (data zvernennia: 12.01.2025 r.) [in Ukrainian].

9. Kuryko V. (2019). Dereviane sertse. Yak vidkhodiat u vichnist dereviani budynky Chernihivshchyny, a mistsevyi IT-spetsialist berezhe pamiat pro nykh. 06.05.2019. Reporters: [sait]. [Wooden Heart. How the wooden houses of Chernihiv region are disappearing into eternity, and a local IT specialist preserves the memory of them 06.05.2019. Reporters: [site].]. URL: <https://reporters.media/derevyane-sertse/> (data zvernennia: 17.05.2022 r.) [in Ukrainian].

10. Rizbiarskyi dyvosvit Chernihivshchyny (2022). Derzhavna biblioteka Ukrainy dlia yunatstva [The Carving Wonder of Chernihiv Region / State Library of Ukraine for Youth, 2022.]. URL: <https://bibliogr-front.4uth.gov.ua> (data zvernennia: 18.05.2022 r.) [in Ukrainian].

11. Synelnyk I. (2021). Znykaiucha краса. Chy ye nadiia zberegty dereviany Chernihiv. 20.04.2021. UNIAN: [sait]. [Зникаюча краса. Чи є надія зберегти дерев'яний Чернігів. 20.04.2021. УНІАН: [сайт]]. URL: <https://www.unian.ua/tourism/impression/turizm-na-chernigivshchini-chi-ye-nadiya-zberegty-derev-yaniy-chernigiv-11394688.html> (data zvernennia: 18.05.2022 r.) [in Ukrainian].

12. Shkolna O. (2019). Poniattia «mashrabiia», «pyshka», «shushabandi», «maaha», «shabbak», «shebeke» v arkhitekturi krain Azii, Blyzkoho Skhodu ta Pivnichnoi Afryky [The concepts of «mashrabiya», «pyshka», «shushabandi», «ma'aga», «shabbak», «shebeke» in the architecture of the countries of Asia, the Middle East and North Africa]. Mystetstvoznavstvo Ukrainy. №19, s. 264–273 [in Ukrainian].

13. Khudozhnie derevorizblennia Chernihivshchyny (Chernihivska obl., m. Chernihiv, m. Nizhyn, Novhorod-Siverskyi r-n, Sosnytskyi r-n). (2019) [Artistic woodcarving of Chernihiv region (Chernihiv region, Chernihiv city, Nizhyn city, Novgorod-Siverskyi district, Sosnytskyi district) (2019)]. URL: <https://dkult.cg.gov.ua/index.php?id=406984&tp=0> (data zvernennia: 18.05.2024 r.) [in Ukrainian].